

निर्मल भारत अभियाना अंतर्गत स्वच्छता अभियान: एक समाजशास्त्रीय आकलन

डॉ. भगवान सुरेश मनाळ

सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग

श्री. मुक्तानंद महाविद्यालय गंगापूर, जिल्हा, औरंगाबाद

गोषवारा

ग्रामविकासासाठी शासनाकडून अनेक योजना आखल्या जातात. त्या योजना परिणामकारकपणे राबविण्यासाठी अनेक उपाय योजले जातात. त्या योजना कागदावरच राहू नयेत, यासाठीही राज्य शासन या योजनांचा पाठपुरावा करीत आहे. शासनाच्या योजना गावपातळीवर जाण्यासाठी केवळ अधिकारी व कर्मचार्यांचे काम नाही तर जनतेचाही यात सहभाग आवश्यक आहे. यामुळेच 'लोकसहभागातून ग्रामविकास', 'लोकसहभागातून परिवर्तन' ही संकल्पना अनेक गावातील उद्योजक, तरुण आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांनी अंगिकारणे गरजेचे आहे. या माध्यमातून ग्रामस्वच्छता, वृक्षारोपण, नदी स्वच्छतेसाठी अभियान, नळाद्वारे पाणीपुरवठा व्यवस्थापन, बालविवाह प्रतिबंध, स्त्री भ्रूणहत्या विरोध, महिला सक्षमीकरण, हुंडा प्रतिबंध, जलसंधारणाची कामे, सामुदायिक विवाह सोहळे, किंवा सांडपाणी व्यवस्थापन असे अनेक उपक्रम सध्या गावपातळीवर राबविणे आणि याबाबत जन जागृती अभियान राबविणे आणि त्यातून गाव सुजलाम् सुफलाम् करण्यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक ठरते कारण एका गावाने नियोजनबद्ध तयार केलेला कार्यक्रम हा पुढे पॅटर्न म्हणून ओळखला जातो. असे महाराष्ट्रात अनेक पॅटर्न विविध गावांनी तयार केलेले आहेत आणि त्याचा इतर गावांनी स्विकार केलेला आहे. मग तो राळेगणसिद्धी, हिवरे बाजार या गावचे ग्राम समृद्धी पॅटर्न असो, आदर्श गाव पाटोदा असो, जलसंधारणाचा शिरपूर पॅटर्न असो किंवा इतर अनेक गावचे असे ग्रामविकास पॅटर्न असोत. त्यातूनच इतर गावे प्रेरणा घेऊन विकास करण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत.

लोकसहभागाच्या या अभियानाला नागरिकांनी न मागता भरभरून सहाय्य केले पाहिजे. यातील महत्वाचा सहभाग व पुढाकार हा प्रामुख्याने ग्रामपंचायत सरपंच, उपसरपंच सर्व ग्रामपंचायत सदस्य आणि गावातील मान्यवर मंडळींच्या आर्थिक हातभाराने तसेच डॉक्टर असोसिएशन,

मेडिकल असोसिएशन, ग्रामोन्नतीसाठी निर्माण झालेली विविध मंडळे, शिक्षक वृंद, वेगवेगळे लायन्स क्लब, रोटरी क्लब, बँक, अर्बन बँक, वेगवेगळ्या पतसंस्था, ज्येष्ठ नागरिक संघ, वेगवेगळे प्रतिष्ठान, महिला मंडळ, बचत गट, साखर कारखाना, पोलीस स्टेशन, तालुक्याचे आमदार तसेच कुणी वाढदिवसानिमित्त, कुणी स्मरणार्थ आणि परिसरातील विविध सहकारी, सामाजिक, वेगवेगळ्या शैक्षणिक संस्था, उद्योजक, व्यापारी व काहीनी व्यक्तिगत पातळीवर मोठी रक्कम अभियानाला देऊन अशा लोकसहभागाच्या उपक्रमास हातभार लावणे गरजेचे आहे.

प्रस्तुत लघु शोध निबंधाच्या माध्यमातून भारत शासनाने सुरु केलेल्या स्वच्छ भारत अभियानाचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून आकलन करण्याच्या हेतूने लिखाण करण्यात आलेले आहे.

बीजसंज्ञा :-

'निर्मल भारत अभियान', ग्रामस्वच्छता अभियान

संशोधनाचे उद्देश:-

1. भारत शासनाच्या 'निर्मल भारत अभियाना अंतर्गत विविध स्वच्छता अभियान व कार्यक्रमांचा अभ्यास करणे.
2. भारत शासनाच्या 'निर्मल भारत अभियाना अंतर्गत विविध स्वच्छता अभियान व कार्यक्रमांची यशस्विता तपासणे.

गृहितके :-

1. भारत शासनाने 'निर्मल भारत अभियाना अंतर्गत ग्रामीण आणि शहरी स्वच्छता अभियानांची सुरवात केलेली दिसून येते.
2. भारत शासनाच्या 'निर्मल भारत अभियाना अंतर्गत विविध स्वच्छता अभियान व कार्यक्रमांना व्यापक स्वरूपात यश मिळालेले दिसून येत नाही.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्राथमिक साधनांद्वारे तथ्य संकलन करण्याकरिता निरीक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात

आला असून दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीच्या माध्यमातून इंटरनेटवरील विविध मजकूर, लेख आणि लिखित साहित्याचा वापर प्रस्तुत लघु शोध निबंधाकरिता करण्यात आलेला आहे.

अध्ययन पध्दती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आला आहे.

प्रास्ताविक

शासकीय स्तरावरून विकासाच्या योजना, कार्यक्रम, अभियान, चळवळी राबविल्या जातात. त्यास लोकसहभाग आवश्यक असतो. म्हणून शासनाकडून कांही लोकाभिमुख योजना, प्रोत्साहनपर कार्यक्रम व अभियान मोठ्या प्रमाणात राबविले जातात. अलिकडे अशाच प्रकारचे एक अभियान मोठ्या प्रमाणात राबविले जात आहे ते म्हणजे निर्मल भारत अभियान होय. केवळ भौतिक विकास म्हणजे प्रगती नसून त्याद्वारे लोकांना सक्षम करून त्यांचा सर्वांगिन विकास साधने म्हणजेच प्रगती होय. मानव विकासात गुंतवणुक करणे म्हणजेच आर्थिक विकासाकडे टाकलेले पाऊल असते. हे आता सर्वमान्य झाले आहे. म्हणूनच शासकीय योजना, कार्यक्रम व अभियानात व्यक्तीचे शिक्षण, आरोग्य व उपजिविकेचे साधन या तीन पैलूवर लक्ष केंद्रीत केल्याचे दिसून येते. २ ऑक्टोबर, २०१४ रोजी महात्मा गांधीच्या जन्मदिनी निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियानाचा शुभारंभ झाला. त्याला विविध स्तरातून उत्तम प्रतिसाद मिळत गेला. त्यातून स्वच्छ, सुंदर भाताचे चित्र लवकरच पहायला मिळेल असा आशावादही निर्माण झाला. हळूहळू दिल्ली पासून ते गल्ली पर्यंत या अभियानाची व्याप्ती वाढत गेली. प्रसार माध्यमामधून विविध जाहिरातीद्वारे निर्मल (स्वच्छ) भारताचा, स्वच्छतेचा महामंत्र दिला गेला आणि सर्वत्र स्वच्छतेवर विचार मंथन सुरु झाले. याही अगोदर शासकीय स्तरांवरून संत तुकडोजी महाराज ग्रामस्वच्छता कार्यक्रम व स्पर्धा, निर्मलग्राम पुरस्कार योजना, यासारख्या स्वच्छता विषयक योजना स्थानिक पातळीवरून राबविल्या जात होत्या. परंतु नंतर त्याची व्याप्ती वाढवून संपूर्ण भारतभर 'निर्मल भारत अभियान' या नावाने ते सुरु करण्यांत आले. ग्रामस्वच्छता अभियान, संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामस्वच्छता कार्यक्रम देशात प्रथमतः १९८६ मध्ये केंद्र पुरस्कृत ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाची सुरुवात झाली. हा कार्यक्रम उद्दिष्टांवर आधारित होता. परंतु म्हणावे तेवढे

यश मिळू शकले नाही. वैयक्तिक स्वच्छते बरोबरच सार्वजनिक स्वच्छतेचा प्रश्नही गंभीर बनू लागला. अस्वच्छतेमुळे विविध विकारांचा फैलाव होवून बाधित रुग्णांची संख्या वरचेवर वाढू लागल्याचे लक्षात घेवून शासनाने २००० ते २००१ पासून ग्रामस्वच्छतेकडे विशेष लक्ष द्यायला सुरुवात केली. विविध स्वच्छता अभियान व कार्यक्रमांमध्ये वैयक्तिक स्वच्छते बरोबरच परिसर स्वच्छता, शुध्द व सुरक्षित पिण्याचे पाणी, घरोघरी शौचालय, सांडपाण्याचे नियोजन व घनकच-यांचे व्यवस्थापन यावर विशेष लक्ष केंद्रीत करण्यात आले. अशा ग्रामस्वच्छता अभियानाला प्रोत्साहन मिळावे म्हणून ग्रामस्वच्छते बाबत उल्लेखनिय कार्य करणाऱ्या ग्रामपंचायतींना विशेष पुरस्काराने गौरवले जाऊ लागले. यामध्ये स्वयंसेवी संस्था, बचत गट, अंगणवाडी ताई, विद्यार्थी, शिक्षक यांचाही सहभाग मोलाचा ठरला. विशेषतः आज ग्रामीण स्वच्छतेच्या बाबतीत महाराष्ट्र देशात पुढे असल्याचे दिसत असले तरी कालांतराने यावरील शासनाचे दुर्लक्ष होत असलेले दिसून येते. आज जरी देशातील २७ हजारांपेक्षा अधिक निर्मलग्राम पैकी नऊ हजारा पेक्षा अधिक गावे ही महाराष्ट्रातील आहेत. परंतु आजही देशभरातील हजारों गावे अजूनही अस्वच्छ असल्याचे दिसते हे चिंताजनक आहे.

स्वच्छ भारत अभियाना अंतर्गत शौचालये निर्मिती : -

२०११ च्या जनगणनेनुसार ग्रामीण भागातील ३२.७०% ग्रामीण कुटुंबांनाच शौचालयाच्या सुविधा होत्या, तर २०१३ मधील नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनायझेशनच्या पाहणीनुसार ग्रामीण भागातील ४०.६% ग्रामीण कुटुंबांनाच शौचालयाच्या सुविधा होत्या, स्वच्छ भारत अभियानाने '२०१९ पर्यंत 'स्वच्छ भारत' साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे, यासाठी ग्रामीण भागातील स्वच्छतेच्या पातळीत सुधारणा करणे व गावे हागणदारीमुक्त करणे हे साधारण उद्दिष्ट ठेवले आहे. यासाठी ग्रामीण भागात वैयक्तिक शौचालये, सार्वजनिक स्वच्छतागृहे, सामुदायिक स्वच्छतागृहे, शाळा व अंगणवाड्यांमध्ये शौचालये, घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन यंत्रणा उभारून कार्यक्रमाच्या प्रभावी अंलंबजावणीवर भर देण्यात येत आहे . आज ग्रामीण भागातील बहुतांश घरामध्ये शौचालये नाहीत ही बस्तुस्थिती आहे. शौचालये बांधण्यासाठी केंद्र सरकार १२ हजार रुपयांचे अनुदान देते. तरीही शौचालये बांधण्याच्या कामात गती आल्याचे दिसत नाही. बऱ्याच ठिकाणी घरांमध्ये स्वच्छता पाळली जाते. परंतु

सार्वजनिक स्वच्छते कडे दूरलक्ष केले जाते. अनेक देशामध्ये सार्वजनिक स्वच्छते विषयी काही नियम आहेत. तसे आपल्या देशात नाहीत. जरी नियम केले तरी ते मोडणार्यांना फारशी शिक्षा दिली जात नाही. परिणामी अस्वच्छता वाढत होते. जनगणनेच्या ताज्या अहवाला नुसार देशातील जवळपास ५४% घरामध्ये शौचालये नाहीत. यावरून वैयक्तिक आणि सार्वजनिक स्वच्छते विषयी भारतीय लोक किती मागासलेले आहेत हेच दिसून येते. 'निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान' राबवूनही स्वच्छतेची स्थिती चिंताजनक असल्याचे दिसून येते. लोकसंख्येच्या मानाने जगात दुसरे स्थान असलेल्या भारतात पायाभूत स्वच्छतेविना राहणार्या लोकांची संख्या सर्वाधिक आहे. वॉटरशेड स्टेट ऑफ वर्ल्ड टॉयलेट्स, २०१७ च्या अहवालातून धक्कादायक माहिती समोर आली असून, देशात निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान राबवून अजूनही तब्बल ७३.२ कोटीपेक्षा अधिक लोक (५६%) एक तर खुल्या जागेत शौचाला जातात किंवा असुरक्षित अस्वच्छ शौचालयाचा वापर करतात असे या अहवालात म्हटले आहे. महिला व मुलीसाठी तर चिंतेची बाब असून, अजूनही ३५.५ कोटी महिला व मुलींना अद्याप शौचालयाची सुविधाच उपलब्ध नाही, असेही या अहवालात म्हटले आहे. देशात निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियानामुळे उघडयांवर शौचास जाणार्यांची संख्या ५६% ने कमी झाल्याचा दावा केला जात आहे. याचाच अर्थ आता १० कोटीपेक्षा जास्त लोक शौचालयांचा वापर करीत आहेत. जागतिक पातळीवरून विचार केल्यास उघडयांवर शौचास जाण्यापासून रोखणार्या प्रमुख १० देशांत भारताचा ६ वा क्रमांक लागतो. भारत सरकारने २ ऑक्टोबर, २०१४ पासून निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान सुरू केले. या अभियानांतर्गत नोव्हेंबर, २०१७ पर्यंत ५.२ कोटी शौचालयांची निर्मिती करण्यात आली. या सोबतच ४० लाख खाजगी शौचालयांची निर्मिती करण्यांत आली आहे. तसेच २.२३ लाख कॅम्प्युनिटी आणि पब्लिक टॉयलेट तयार करण्यांत आले आहेत. तर १ हजार ३३४ शहरे उघडयांवर शौचापासून मुक्त आहेत. उघडयांवर शौचास जाणे अत्यंत धोकादायक असून डायरियासारखा आजार त्यातूनच हातो. या आजारामुळे दरवर्षी तब्बल ६० हजार ७०० मुलांचा मृत्यू होतो. या सोबतच ३८% मुलांच्या शारिरीक विकासाला बाधा पोहोचू शकते.

संत गाडगे महाराज ग्राम स्वच्छता अभियानाच्या माध्यमातून स्वच्छतेची चळवळ : -

ग्रामीण भागात संत गाडगे महाराज ग्राम स्वच्छता अभियानाच्या माध्यमातून स्वच्छतेची चळवळ गेल्या काही वर्षांपासून सुरूच आहे. त्यामुळे १५ जिल्हे, १६३ तालुके आणि २६ हजार गावे आतापर्यंत हागणदारीमुक्त झाली आहे. पण गाव किंवा शहर केवळ हागणदारीमुक्त झाले म्हणजे स्वच्छ झाले असे म्हणता येणार नाही. सरकारदफ्तरी राज्याची स्वच्छ महाराष्ट्राच्या दिशेने घोडदौड असली तरी शहरातील वास्तव मात्र बरेच वेगळे आहे. बहुतांश आजार हे अशुद्ध पाणी, अस्वच्छ परिसर, वैयक्तिक स्वच्छतेचा अभाव यामुळे होतात. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देतानाच त्यांच्यात एकसंधपणाची भावना निर्माण करणे आणि त्यातून गावाचा सर्वांगीण विकास साधण्याच्या उद्देशाने सन २००० मध्ये तत्कालीन काँग्रेस-राष्ट्रवादी आघाडी सरकारने राज्यात प्रथमच स्वच्छता अभियान सुरू केले. तत्कालीन पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता मंत्री स्वर्गीय आर. आर. पाटील यांच्या कल्पनेतून ग्रामीण भागात संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची सुरुवात झाली. स्वच्छतेचे महत्त्व लोकांना पटवून देण्यात आबा यशस्वी ठरले आणि लोकांनीही या अभियानात स्वतःला झोकून दिले. प्रचंड लोकसहभागामुळे या चळवळीला लोकचळवळीचे स्वरूप आले. शुद्ध आणि सुरक्षित पिण्याचे पाणी, घर-परिसराची स्वच्छता, सांडपाण्याचे योग्य नियोजन, व्यक्तिगत स्वच्छता आणि घनकचरा व्यवस्थापन, मानवी मलमूत्राची विल्हेवाट अशा गोष्टींमध्ये लोकसहभागामुळे कामं करून ग्रामस्थांनी आपला आणि आपल्या गावांचाही कायापालट केला. एवढेच नव्हे तर ग्रामविकासाचाही पाया मजबूत केला. या अभियानास सरकारने स्पर्धेची जोड दिल्याने गावोगावी संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाचा बोलबाला झाला आणि पहिल्या वर्षातच ११५५ ग्रामपंचायती स्वच्छ झाल्या. त्यानंतर दरवर्षी यात भर पडत गेली आणि १० वर्षांत सुमारे १० हजार ग्रामपंचायती स्वच्छ झाल्या. राज्याच्या या अभियानाचा देशपातळीवरही बोलबाला झाला, केंद्र सरकारनेही या अभियानाची दखल घेत सन २००५मध्ये देशपातळीवर निर्मल ग्राम अभियान सुरू केले. त्यातही महाराष्ट्राचाच बोलबाला राहिला. ९ हजार ग्रामपंचायतींनी केंद्राचा निर्मल ग्राम पुरस्कार पटकावला. ग्रामीण भागात यशस्वी ठरलेल्या या अभियानात काही सुधारणा करीत राज्य सरकारने त्याचा शहरी भागात विस्तार करताना नागरी स्वच्छता अभियान सुरू केले. त्याचाच एक भाग

म्हणून सुजल महाराष्ट्र- निर्मल महाराष्ट्र उपक्रम सुरू करण्यात आला. एकूणच या अभियानाच्या माध्यमातून राज्यातील ६२ टक्के कुटुंबांना शौचालये उपलब्ध झाली. राज्यात स्वच्छता अभियानाची चळवळ जोमात असतानाच केंद्रात आणि राज्यातही सत्तांतर झाले. नव्या सरकारने जुन्या योजनांचे बारशे करीत त्यांच्या नामांतराचा धडाका लावला. अन्य योजनांप्रमाणेच निर्मल ग्राम योजना बंद करण्यात आली. राज्यातही गाडगेबाबा अभियान गुंडाळण्याचा फतवा निघाला. पण लोकांचा विरोध होताच हे अभियान सुरू ठेवण्याची घोषणा झाली. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे स्वच्छ भारताचे स्वप्न साकारण्यासाठी गेले तीन वर्षे राज्यात स्वच्छता अभियान सुरू आहे. राज्यात गेल्या अडीच तीन वर्षांत नगरविकास विभागाच्या माध्यमातून शहरी भागात म्हणजेच २७ महापालिका, २५६ नगरपालिका आणि १०१ नगरपंचायतींमध्ये अभियानाची अंमलबजावणी केली जात आहे. तर ग्रामीण भागात ग्रामविकास आणि पाणीपुरवठा-स्वच्छता विभागामार्फत. राज्याचा नागरी भाग हागणदारीमुक्त झाला असून आता दोन वर्षांत या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील घनकचऱ्याचाही प्रश्न निकाली लावण्याचा निर्धार सरकारने केला आहे. ग्रामीण भागातही २७ हजारपैकी केवळ सात ते आठ हजार ग्रामपंचायती हागणदारीमुक्त होणे बाकी असून गेल्या तीन वर्षांत ४० लाख शौचालये बांधण्यात आली असून उर्वरित ग्रामपंचायतीही मार्च २०१८ पर्यंत हागणदारीमुक्त होतील असा पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता विभागाचा दावा आहे. या अभियानात शौचालय बांधण्यासाठी शहरी भागात प्रति युनिट १७ हजार तर ग्रामीण भागात १२ हजार रुपये दिले जात आहेत.

निष्कर्ष व उपाययोजना :-

अभियान केवळ पक्षीय पातळीपूरतेच मर्यादित न राहता सर्वच राजकीय पक्षांनी एकत्र येवून देश हितासाठी गरजेचे आहे. एक राष्ट्रीय चळवळ या नात्याने प्रत्येक नागरिकांने यात सहभागी होणे महत्वाचे ठरणारे आहे. कोणतेही अभियान म्हटले की ते लोकसहभाग शिवाय यशस्वी होत नाही. म्हणून लोकांना स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देणे, स्वच्छतेची सवय लावणे या बाबी देखील महत्वाच्या ठरतात. लोकांची मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे. तरच लोकसहभाग वाढेल, लोकांमध्ये जाणीवजागृती होईल, परंतू त्यासाठी व्यापक प्रमाणात प्रयत्न व्हायला पाहिजेत. केवळ फोटो काढण्यापर्यंत अभियान राबविण्यात येऊ नये, स्वच्छतेची केवळ शपथ घेवून आणि स्वच्छतेचा कार्यक्रम

केल्याने संपूर्ण स्वच्छता निर्माण होणार नाही. त्यासाठी गरज आहे ती इच्छाशक्तीची. राजकीय इच्छाशक्तीबरोबर लोकांचा सहभागही तेवढाच महत्वाचा आहे. याशिवाय निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान यशस्वी करायचे असेल तर अगदी स्थानिक पातळीवरून देखील जनजागृती होणे गरजेचे आहे. विशेषतः महिलांचा सहभाग वाढला पाहिजे. शौचालयाचा वापर, सांडपाणी व घनकचरा व्यवस्थापन यावर अधिक भर दिला गेला पाहिजे. कांही धार्मिक व्यक्ती, प्रवचनकार, किर्तनकार, भारुडकार यांच्या माध्यमातून स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून दिल्यास या अभियानाला गती प्राप्त होवू शकते. तसेच शाळा व महाविद्यालयातून प्रबोधनात्मक कार्यक्रमांतून स्वच्छतेचे संस्कार मुलांवर करणे गरजेचे आहे. गावांतील सर्व कार्यालये, बस स्थानक, शाळा, महाविद्यालये, व्यापारी संकुले, दवाखाने इत्यादी ठिकाणी सक्तीने शौचालये बांधली गेली पाहिजेत. याशिवाय, शासन यंत्रणेनेही यासाठी व्यापक प्रसिध्दी मोहिम हाती घ्यावी व वर्तमानपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन इत्यादी प्रसार माध्यमांचा वापर करून शौचालयांचे व स्वच्छतेचे महत्त्व सांगणारे संदेश प्रसारित करावेत. नव्याने निर्मलग्राम पुरस्कार योजना सुरू करून त्यासाठी भरीव आर्थिक तरतूद करावी. जेणे करून प्रत्येक गांव या निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान 'स्वच्छतेतून समृद्धीकडे' प्रत्येक घरा-घरामध्ये पोहोचेल. प्रत्येक ग्रामपंचायत, पंचायत समित्या, जिल्हा परिषदांच्या माध्यमातून स्वच्छ भारत मिशनची अंमलबजावणी काटेकोरपणे केल्यास भविष्यांत स्वच्छ भारताचे स्वप्न पूर्ण व्हायला वेळ लागणार नाही. परंतू त्यासाठी प्रत्येक भारतीयांच्या मनात स्वच्छतेची ज्योत कायम तेवत ठेवण्याची जबाबदारी ही शासनाची व प्रत्येक व्यक्तीची आहे, हे विसरून चालणार नाही तरच स्वच्छ, सुंदर भारत निर्माण होईल व जागतिक महासत्तेच्या दिशेने टाकलेले एक पाऊल यशस्वी ठरेल, यात शंका नाही.

समारोप

राज्यात स्वच्छता अभियानासाठी प्रोत्साहन अनुदानाच्या माध्यमातूनही राज्य आणि केंद्राच्या माध्यमातून कोटयवधी रुपये खर्च केले जात आहेत. त्यामुळे देशात सर्वांत आधी स्वच्छ महाराष्ट्राचे स्वप्न दृष्टिपथात असल्याचे चित्र सरकारदरबारी रंगविले जात आहे. प्रत्यक्षात मात्र प्रत्यक्षात महाराष्ट्रातील नावाजलेल्या आणि मेट्रोपोलिटिन समजल्या जाणाऱ्या शहरांवर नजर टाकल्यास किंवा उपनगरीय रेल्वेच्या कोणत्याही मार्गावरून फेरफटका मारल्यास सरकारचा हा दावा किती

पोकळ आणि स्वप्नरंजन करणारा आहे याची कल्पना येईल. केवळ हागणदारीमुक्तीने राज्य स्वच्छ होणार नाही. तर पाण्याचे स्रोत, नद्या, नाले यांचीही स्वच्छता महत्त्वाची असून घनकचऱ्याची शास्त्रोक्त विल्हेवाट लावणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. शहरी भागात केवळ सरकारी उपक्रम म्हणून या अभियानाकडे पाहिले जात असल्याने महाराष्ट्र कागदोपत्री स्वच्छ होईल. मात्र वास्तवातील स्वच्छ महाराष्ट्राचे स्वप्न तूर्तास धूसरच दिसते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. डॉ. अखिलेश व डॉ.शुक्ला (२००४)- 'औरत मे ग्रामीण विकास', बुक एनक्लेव, नई दिल्ली.

२. डॉ. संजय तिवारी व डॉ. कोष्टा (१९९८) – 'ग्रामीण विकास (सरकार की विविध योजनाएँ)', रावत पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.
३. यशमंथन (२००१) पुणे.
४. 'राष्ट्रीय ग्रामस्वराज योजना ग्रामविकास मंत्रालय', भारत सरकार, २०१४.
५. www.maharashtra.gov.in
६. www.yashada.org.
७. दैनिक संचार, लोकमत, एकमत, इत्यादी.